

<http://www.diva-portal.org>

Postprint

This is the accepted version of a chapter published in *Mot ljuset: En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse*.

Citation for the original published chapter:

Rolf, H. (2019)

Hyresmarknadens bortglömda konfliktrepertoarer

In: Johan A. Lundin & Emma Hilborn (ed.), *Mot ljuset: En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse* (pp. 86-103). Landskrona: Centrum för arbetarhistoria
Skrifter från Centrum för arbetarhistoria

N.B. When citing this work, cite the original published chapter.

Permanent link to this version:

<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:esh:diva-7594>

Hannes Rolf, ”Hyresmarknadens bortglömda konfliktrepertoarer”, kapitel ur Johan A Lundin & Emma Hilborn (red) *Mot ljuset – En antologi om arbete, arbetare och arbetarrörelse*, Skrifter från Centrum för Arbetarhistoria 9, Malmö 2019

Den historiska bilden av arbetarrörelsen har länge varit en bild där framför allt rörelsens politiska och fackliga organisationer har lyfts fram. Utöver detta har andra delar, såsom folkbildningen, med rätta tillskrivits en viktig betydelse för arbetarrörelsens utveckling. Ett exempel på en del av rörelsen som har fått relativt lite uppmärksamhet är hyresgäströrelsen. Att hyresgästernas organisationer har uppmärksammats så pass lite som har varit fallet är intressant. Detta gäller inte minst då den svenska hyresgäströrelsen sedan andra halvan av 1900-talet, internationellt sett har varit anmärkningsvärt stark och inflytelserik och haft en mycket hög anslutningsgrad. Det unika svenska systemet med kollektivförhandlade hyror är bara ett uttryck för rörelsens historiska styrka.¹ Denna styrka var dock inte given utan fick i mångt och mycket erövrats i konfrontation med motparten, fastighetsägarna. I denna text undersöks kortfattat några av formerna som dessa konfrontationer tog.

Den svenska hyresgäströrelsen trädde fram som en organiserad kraft under mellankrigstiden och skulle komma att bli en viktig aktör i svensk bostadspolitik. Men det var inte enbart bostadspolitik som den unga rörelsen sysslade med. Utöver de bostadskooperativa projekt – där HSB är det mest kända – som rörelsen initierade utvecklades man även till en partsorganisation på hyresmarknaden efter fackföreningsmodell. I och med detta utvecklade man en särskild *konfliktrepertoar* med metoder lånade från folkrörelserna. För att driva igenom krav ställda på framför allt privata fastighetsägare ägnade man sig åt demonstrationer, folkbildning, manifestationer, offentliga möten, politisk teater och annan form av agitation, inte minst i den hyresgästpress som växte fram. Utöver detta utvecklade man en serie stridsåtgärder för att använda som hävstång i konflikter med fastighetsägare. Dessa metoder – hyresstrejk, hyresblockad och massuppsägning – användes särskilt flitigt i Göteborg fram till 1942 års hyresreglering. Därefter avtog användandet men metoderna levde i mindre utsträckning kvar i Sverige till i alla fall mitten av 1980-talet för att sedan falla i glömska.

Den här texten lyfter fram de mer särpräglade delarna av konfliktrepertoarerna på den svenska hyresmarknaden under mellankrigstiden. Syftet är relativt enkelt – genom att lyfta fram en idag ganska okänd del av historien önskar jag öppna för diskussion kring en bredare blick på vad vi som historiker undersöker som arbetarrörelsehistoria. Källmaterialet som granskas är framför

allt pressmaterial från dags-, hyresgäst- och fastighetsägaretidningar samt material från föreningsarkiven, främst styrelseprotokoll, verksamhetsberättelser och korrespondens. Studien har avgränsats till Stockholm och Göteborg, de städer som under den mest konfliktfyllda perioden på 1930-talet hade de största hyresgästorganisationerna.²

Repertoarer och sociala konfrontationer

Begreppet konfliktrepertoar kommer från *contentious repertoire*, ett centralt begrepp inom Contentious Politics Studies (CPS), en teoribildning koncentrerad, men inte nödvändigtvis begränsad till, sociologerna Doug McAdams, Charles Tillys och Sidney Tarrow's omfattande utgivning i ämnet. Begreppet *contentious politics* är svåröversatt, men historikerna Andrés Brink Pinto, Martin Ericsson och Stefan Nyzell föreslår i en artikel från 2015 begreppet *social konfrontation* som en möjlig svensk översättning.³ Centralt i CPS är *claim-making*, alltså ställande av krav på andra aktörer. Detta görs genom *contentious performances*, alltså utföranden eller metoder som syftar till att tilltvinga sig eftergifter. Dessa bildar sedan vad man kan kalla för en *konfliktrepertoar*. De metoder som används i sociala konfrontationer tenderar att vara standardiserade och välkända av utövarna. Rörelser utvecklar repertoarer av metoder, användbara för att ställa krav på andra aktörer. Metoder har historiskt sett spridits över stora geografiska områden och kunnat plockas upp av andra aktörer, ofta anpassade till de lokala förutsättningarna. Repertoarerna tenderar att förändras över tid, både långsamt och plötsligt, då ofta som ett resultat av snabba politiska och/eller strukturella förändringar.⁴ CPS-modellen är ett användbart redskap för att analysera politiska rörelser och dessas utveckling, inte minst då den bryter upp gränsen mellan institutionaliserad och icke-institutionaliserad politik.⁵ Just det senare gör modellen särskilt tillämpbar i den här undersökningen.

Hyresgäströrelsen kan betraktas som en bostadspolitisk social rörelse, inte nödvändigtvis begränsad till de formella organisationerna, som genomförde en politisk kampanj med en serie krav på fastighetsägarna och statsmakten. Rörelsen försökte genom politisk påverkan åstadkomma lagstiftning som gynnade hyresgästerna. Man bedrev program för att öka bostadsutbudet både genom bostadskooperativ verksamhet och genom att påverka stat och kommuner till att ytterligare stimulera byggandet. Rörelsen konfronterade även hyresvärdar direkt med stridsåtgärder, framförallt blockader, för att driva igenom bättre villkor för hyresgästerna. I detta utvecklade man en repertoar och utförde det som Tilly kallar *WUNC*

displays, alltså uppvisningar som framhäver rörelsens värdighet, enighet, numerär styrka och dedikation.⁶ Manifestationer, demonstrationer, sociala sammankomster och ritualer knutna till medlemskapet knöt de individuella medlemmarna till rörelsen. Även fastighetsägarföreningarna hämtade metoder och utvecklade kamprepertoarer utifrån arbetsmarknadens organisationer. De stora institutionella förändringarna som skedde på hyresmarknaden från och med 1940-talet innebar också tydliga förändringar i partsorganisationernas repertoarer, inte minst övergavs stridsåtgärderna av stora delar av rörelsen. Som vi ska se tog det dock några decennier efter detta innan konfliktrepertoaren helt dog ut.

Stridsåtgärderna som användes av hyresgästerna i de sociala konfrontationerna kan grovt delas in i tre kategorier: hyresstrejk, uthyrningsblockad och massuppsägning. Fastighetsblockaden, eller bostadsblockaden eller bojkottsaktionen som metoden också tidvis kallades, kom att bli den mest använda och uppmärksammade stridsåtgärden. Andra, mer fantasifulla, åtgärder så som vägran att delta i allmän städning förekom även.⁷ Metodernas tillämpning och omfattning skilde sig åt lokalt, med en i särklass hög blockadintensitet i Göteborgsområdet under 1930-talet. Stridsåtgärderna tillämpades vid tvister där fastighetsägaren inte ville förhandla eller ansågs vara obenägen till tillräckliga eftergifter. De tillämpades även vid de stora hyressänkningssaktioner som hyresgästföreningarna i Stockholm och Göteborg satte igång under det sena 1920-talet och det tidiga 1930-talet. Stridsåtgärderna användes i många fall där fastighetsägaren hade juridiskt rätt eller i alla fall var svår att komma åt juridiskt, men där hyresgästföreningarna ansåg sig ha moralisk rätt att förändra situationen och maktförhållandena. Fackliga praktiker låg till grund för de organiserade hyresgästernas metoder, och de skedde framför allt i arbetarkvarter där klassolidariteten medgav aktioner som förlitade sig på kollektivets medgivande eller i alla fall accepterande inställning.

Hyresstrejk

Hyresstrejken som metod har historiskt sett använts på en mängd olika platser, tider och sammanhang både som politisk sympatiåtgärd och vid konflikter mellan organiserade hyresgäster och fastighetsägare. I Storbritannien har hyresstrejker skett i perioder från 1860-talet till våra dagar. De brittiska hyresstrejkerna var tidigt riktade mot privata fastighetsägare men senare även mot de offentligt ägda fastighetsbolagen.⁸ Hyresstrejker användes även tidigt bland annat i Berlin och New York.⁹ Även på andra håll var hyran tidigt en stridsfråga. Under Pariskommunen 1871 utfärdades ett hyresstopp av Paris revolutionära stadsbor.¹⁰

Hyresstrejken som fenomen var känd i Sverige flera år innan någon faktisk hyresstrejk utspelade sig här, och reportage om utländska hyresstrejker förekom titt som tätt i dagspressen.¹¹ I samband med storstrejken 1909 förekom spekulationer och diskussioner om en förestående hyresstrejk. Ett konkret förslag om en fackligt ledd hyresstrejk lades också fram men förslaget förverkligades aldrig.¹² Inte förrän på 1910-talet skulle hyresstrejker komma att användas i Stockholmsområdet. Enligt Dagens Nyheter var i januari 1911 en nybildad hyresgästförening eller ”kamporganisation” på väg att bildas hos hyresgästerna Vallhallavägen 111. Huset, som var nybyggt, saknade enligt hyresgästerna både ljus, rinnande vatten och i vissa rum tapeter. Utöver detta skulle huset ha varit fuktskadat vilket framkallat klagomål hos hälsovårdsnämnden. Hyresgästerna krävde en hyressänkning på femtio procent. Fastighetsägaren, som hävdade att felet var åtgärdade, kunde dock bara gå med på tio procents sänkning och påpekade att hyresgästerna under hela 1910 hade haft femton till tjugo procents hyresreduktion.¹³ Hyresgästerna hade som stridsåtgärd inställt hyresbetalningen för första kvartalet 1911, med erbjudande om att betala halv hyra.¹⁴ Fastighetsägaren höjde budet till tjugo procents reduktion men hyresgästerna höll fast vid femtio procent. Den summan deponerade de sedan hos häradshövding Karlsson, som efter detta skötte förhandlingarna med fastighetsägaren.¹⁵ Både bostadsinspektionen och en av hyresgästerna anlita arkitekt gjorde besiktning av huset och båda parter konstaterade fuktskador på flera håll.¹⁶ Byggnadsinspektören som gjorde en vidare undersökning vägrades tillträde till fastigheten och ärendet gick vidare till byggnadsnämnden.¹⁷ Några år senare, 1917, inträffade en ny hyresstrejk i fastigheten. Fastighetsägaren hade den här gången begärt en hyreshöjning på 55 procent, något som fick hyresgästerna att underteckna en inbördes förbindelse om att inte förnya hyreskontrakten. Hyresgästerna menade att hyreshöjningarna var orimliga, särskilt för alla de med ”små inkomster” som helt enkelt inte hade råd med den nya hyran.¹⁸ Den ny tillsatta hyresnämnden kunde den här gången medla och hyreshöjningen stannade vid runt tjugo procent för smålägenheterna, även om man inte kom överens om hyran för tre- och fyrrummarna.¹⁹

Fler hyresstrejker förekom under 1910-talet. Tio hyresgäster på Karlbergsvägen 84 inledde en hyresstrejk från 1 januari 1914, i protest mot dålig standard i det nybyggda huset. Fuktskador förekom samtidigt som både lyse och vatten saknades. Huset hade sedan det byggts bytt ägare flera gånger och det tycks ha varit ryktet om ytterligare en försäljning som antände gnistan. Saken hade hamnat i rådhusrätten men det fanns enligt tidningen goda chanser till förlikning med hyresavdrag.²⁰ En annan, i efterhand mer uppmärksam, hyresstrejk inleddes 19 maj

1916 i Nynäshamn.²¹ Hyresstrejken, som skulle komma att vara i två månader riktades mot Villabolaget, som hade i uppdrag att bygga bostäder åt Telegrafverkets arbetare. Dessa hus var dock enligt hyresgästföreningen undermåliga.²² Källmaterialet ger en bild av ett stridbart arbetarkollektiv som motvilligt hade flyttats till Nynäshamn från Stockholm. Ett beslut hade fattats 1911 att Telegrafverket skulle flytta till Nynäshamn samt att arbetarbostäder skulle tillhandahållas för de arbetare som skulle flytta med. Beslutet mötte motstånd från Telegrafverkets arbetare, som i många fall inte verkar ha varit sugna på att flytta från Stockholm till det relativt avlägsna och isolerade Nynäshamn.²³ Besvikelsen över bostäderna blev en stridsfråga bland flera andra. Då kontrahenten i det här fallet inte var arbetsgivaren behövde man en ny organisationsform och bildades en hyresgästförening. Strejken resulterade i reparationer men bostadssituationen tycks trots detta inte ha varit fullt tillfredsställande ett par år senare.²⁴

Hyresstrejker gick som vi ser i fallen ovan typiskt till så att hyran deponerades till efter att konflikten hade lösts. Ibland rörde det sig om partiella hyresstrejker, där hyresgäster som motsatte sig en hyreshöjning bara betalade den summa som hyran hade varit innan. Ibland betalade man vad som ansågs ”skäligt”. Hyresstrejk var dock juridiskt sett hyresvägran vilket satte den enskilde i en utsatt position. Det fanns alltså avsevärda kostnader förknippade med metoden och den kom heller inte att användas i lika stor utsträckning i Sverige som fastighetsblockaden. Repertoaren förändrades i takt med att allt mer centraliserade hyresgästföreningar, istället för enskilda hyresgästkollektiv, under 1920-talet tog kommando i hyresstriderna. Fastighetsblockader och senare massuppsägningar blev istället de vanligaste metoderna. Ibland användes hyresstrejkande som ett extra påtryckningsmedel i mer långlivade konflikter. Man verkar dock ha velat undvika begreppet ”hyresstrejk” för att inte framstå i dålig dager.²⁵ Istället använde man sig av eufemismer som ”hyresbetalningsinställelse” eller ”hyresdeponering”. På samma sätt kallades hyressänkning ibland för ”hyreskorrigering”.

Uthyrningsblockaden

Den absolut vanligaste stridsåtgärden under hyresstridernas mest intensiva period på 1930-talet var uthyrningsblockaden. Blockader utfärdades genom tidningsannonser, framför allt i hyresgäströrelsens tidningar men ibland även i andra av arbetarrörelsens tidningar. Blockadlappar sattes ofta upp i anslutning till fastigheten, vilket vid flera tillfällen ledde till rättsliga tvister.²⁶ Det som blockerades var inflyttning antingen i en enskild lägenhet eller i samtliga lägenheter i berörd fastighet. Ofta sattes även fastighetsägarens övriga lägenheter samt

övrig affärsverksamhet i blockad, vilket rent faktiskt innebar uppmaning till bojkott. Inte minst tycks bojkottsaktioner mot övrig affärsverksamhet ha varit effektiva, då många fastighetsägare även ägde exempelvis livsmedelsaffärer där en blockad kunde slå väldigt hårt.²⁷

Även hyresgästföreningar utanför Sverige använde sig tidigt av blockader och bojkottsaktioner. Handelsbojkotter mot handelsbodan ägda av hyresvärdar tillämpades så tidigt som 1867 i England.²⁸ De förekom även under det tidiga 1900-talet i New York.²⁹ Det finns också andra historiska exempel på olika former av blockad- och bojkottsaktioner utförda av hyresgästkollektiv. I det judiska gattot i Rom på 1600-talet tillämpades principen *tekanah*, som förbjöd en jude att hyra ett hus som en annan jude flyttat från utan den senares medgivande. Detta gjordes för att pressa ned de hyror som de kristna hyresvärdarna hade satt.³⁰ I princip kan blockaden liknas vid en bojkottsaktion, en aktionsform som särskilt tillämpades på Irland av organiserade arrendebönder under de så kallade Irish Land Wars 1879–1882.³¹ Det tycks som om användandet av fastighetsblockader även föregick hyresgäströrelsen i Sverige. Rörelsehistorikern Gösta Hultén menar att en större blockad mot stadens arbetarbostäder utfördes redan 1904 av Stockholms stads arbetares fackförening.³² Från hyresgästföreningshåll igångsattes blockader i Göteborg nästan direkt efter hyresstegringslagens upphörande 1923. I Stockholm skulle det dröja till 1928 innan metoden kom att användas. Totalt sett användes också blockaden mycket mer i Göteborg, där över 2000 fastigheter sattes i blockad mellan 1923 och 1942. I Stockholm, inklusive angränsande områden så som Nacka, Nynäshamn, Solna och Sundbyberg var motsvarande antal runt 200.³³

För att blockaderna skulle kunna lyckas krävdes en kultur där blockadbrytare utsattes för sociala sanktioner. Den sociala kontroll som hade etablerats genom arbetarrörelsens framgångar var här något som hyresgästföreningarna kunde dra nytta av. I och med att metoderna så mycket efterliknade de fackliga metoderna kunde de också införlivas i en redan stark arbetarkultur. De som ansågs vara blockadbrytare hängdes ut i hyresgästpressen, ibland med arbetsplats och andra uppgifter listade.³⁴ Hatet mot bryteri var utbrett och förenade samtliga inriktningar i arbetarrörelsen. Det fanns även reella problem med att stämplas som osolidarisk. I en tillvaro med materiell brist, där gemenskapen med grannarna var viktig för den dagliga överlevnaden, kunde den som visat sig osolidarisk frysas ut och drabbas hårt.³⁵ Trots det stigma som följde blockadbrytare var det dock inte självklart att uppmaningarna om blockad efterlevdes utan det krävdes ibland direkta insatser från hyresgästföreningsaktiva. Hyresgästaktivister fick ibland gå från hus till hus för att läxa upp blockadbrytare.³⁶ Sympatiåtgärder från berörda fackföreningar stärkte blockaderna, inte minst i Göteborg, där Hyresgästernas

Centralförsamling i gengäld vid flera tillfällen gav sitt stöd åt fackliga blockader och bojkotter som sympatiåtgärd.³⁷

Massuppsägningar och hyressänkningssaktioner

Även massuppsägningar av hyreskontrakt förekom under perioden. Metoden verkar framför allt ha använts i samband med så kallade hyressänkningssaktioner, där krav på hyressänkning och i många fall reparationer ställdes. I en del fall var dessa svar på annonserade ökade hyror. Aktionerna gick typiskt till så att hyresgästerna kollektivt sa upp sina kontrakt i samband med laga fardagar i april eller oktober. I dessa fall ställdes fastighetsägaren inför ett hot om att stå utan hyresgäster, då hot om blockad och hyresstrejk ofta förelåg.³⁸ Flytt var en relativt vanlig företeelse under mellankrigstiden och givet att en ny lägenhet gick att få tag på sågs det förmodligen inte som så dramatiskt.³⁹ I de flesta fall, med Olskrokenkonflikten 1936–1937 och ett par andra exempel som undantag, tycks dock inte hyresgästerna ha flyttat *en masse*. Istället verkar fastighetsägarna ofta ha gått med på förhandlingar och någon form av eftergifter. Massuppsägningarna var så att säga en öppning, en maktdemonstration för att visa att man menade allvar.

De första hyressänkningssaktionerna inleddes i Stockholm. En propagandakampanj mot höga hyror i framför allt äldre fastigheter inleddes 1928. Hyresgästföreningsaktivister besökte hyresgästerna, lyfte fram egna undersökningar om fastighetsägarnas vinster och uppmanade till kollektiva aktioner. På åtminstone fem adresser på Södermalm förekom massuppsägningar 1929. De följande åren inledde man varje år en ny hyressänkningssaktion. Nu riktade man även in sig på nyare fastigheter. Under 1931 inleddes en liknande kampanj i Göteborg. Hyresgästföreningarna presenterade listor på vad man ansåg som skäliga hyror för fastigheter av olika slag för fastighetsägarna, med hot om stridsåtgärd om hyressänkningarna inte godtogs. Metoden liknade här närmast den syndikalistiska registermetoden, där i förväg bestämda löner presenterades för arbetsgivaren.⁴⁰

Ett exempel på en hyressänkningssaktion är den som genomfördes på Bergsundsområdet på Södermalm 1931. Upptakten till aktionen var Stockholms Hyresgästförenings utredning om hyresförhållandena i bostadsområdet. Efter agitation samlades fullmakter in för att föreningen skulle få rätt att förhandla och vid ett möte i Högalids folkskola för 300 hyresgäster beslutade man, enligt tidningen *Vår Bostads* reporter, att föra en konfrontativ linje.⁴¹

Mötet uttalar sig för, att underhandlingar upptagas med vederbörande fastighetsägare och att i de fall en uppgörelse inte kan ske på basis av hyresgästernas krav öppen konflikt igångsättes. För dagen ger vi paroll om allmän kontraktsuppsägning till instundande 1 oktober, uppmärksammade på att i de flesta hus inom området uppsägningstiden är 6 månader. I de fall, där överenskommelse icke sker med fastighetsägarna och avflyttning göres, bör tom lägenhet blockeras tills hyran blir sänkt till det pris som hyresgästorganisationen begärt.

Ett fyrtiotal personer valdes till att leda aktionen som fullföljdes och utvidgades. Enligt tidningen Vår Bostad medgavs det i ett par fastigheter omedelbart hyressänkningar på tio till femton procent. En del ville förhandla medan hyreskontrakten uppsades i ett femtontal fastigheter. Några veckor senare rapporterades det om större uppgörelser på Bergsundsområdet.⁴²

Hyressänkningssaktionerna användes i både Stockholm och Göteborg, under första halvan av 1930-talet. Ofta blev fastighetsägarna överrumplade och gjorde eftergifter. Kraven som hyresgästerna ställde kunde variera, men oftast rörde det sig både om krav på sänkt hyra och på reparationer. Vid en hyressänkningssaktion, förmodligen 1935, vid Tulegatan 52 i Sundbyberg, framfördes en lista med krav från hyresgästerna.⁴³ Dessa var, så som hyresvärden uppfattade dem, följande.

1. Hyressänkning med tio procent
2. Ombyggnad av gården där grusgång skulle ingå. Det hela skulle ske utifrån exempel där hyresgästföreningen tidigare hade varit med och planerat
3. Varmvatten hela året om
4. Fri trappstädning
5. Piskställning, gärna av HSB-modell
6. Rostfria krokar på torkställningen
7. Belysning och inhägnad på gården
8. Ytterligare en soptunna samt en större cementplatta under och spaljéer med slingerväxter kring soptunnorna
9. Cementränna för avledning av regnvatten
10. Vattenpost med avloppsbrunn på gården
11. Eldning på ett tillfredsställande sätt

12. Ny, icke farlig vindstrappa där man skulle kunna bära upp ”t.ex. en klädkorg utan att vara ekvilibrist eller jonglör”
13. Ommålad trappuppgång med oljefärg
14. Reparation av läckande yttertak
15. Ommålning av fönsterbläck då färgen ”löses vid regnväder och rinner över undervarande fönster”
16. Justerad dörrstängare till gårds- och gatuport
17. Nedflyttning av bullrigt aggregat för nattlyse till källaren
18. Skrapgaller i porten
19. Justering av samtliga fönster
20. Byte till tåligare VC-lock, som inte förstördes av vatten till duscharna. Alternativt skulle duschduk införskaffas
21. Porslinsplattor på väggen runt spisarna
22. Stickkontakter i alla kök
23. Fullständig reparation av Törnbloms lägenhet, särskilt spisen och parkettgolvet
24. En sandlåda

Listan var förmodligen en samling av sådant som olika hyresgäster upplevde som störande samt önskade sig. Den visar om något att det uppenbarligen kunde vara en rätt låg standard även på relativt nybyggda fastigheter med sådant som dusch och vattenklosett. Av de synnerligen vardagsnära kraven tycks hyresvärden enligt anteckningarna i marginalen ha accepterat alla förutom hyressänkningen, den fria trappstädningen, ombyggnation av vindstrappan, byte av VC-lock samt ommålning av fönsterbleck och trappuppgång. Hur konflikten sedan fortlöpte saknas tyvärr vidare information om, men fastigheten syns inte i blockadlistorna så någon form av uppgörelse nåddes förmodligen. Eftersom fastighetsägarna ofta betalade reparationer genom hyreshöjningar var krav som de ovan ett sätt att undvika hyreshöjningar. Förmodligen använde sig hyresgästkollektivet av det klassiska förhandlingsknepet att kräva en bit ovan vad man är beredd att gå med på, vilket öppnade för en snabb lösning.

Fastighetsägarnas kamporganisationer och stridsåtgärder

Från 1870 hade fastighetsägareföreningar börjat dyka upp i svenska städer. Men det var i fastighetsägarnas fall till en början de kommunala myndigheterna som man organiserade sig mot, snarare än hyresgästerna. Tvister om sotning och renhållning var vanliga och fastighetsägarna fick allt större problem med ökad skuldsättning. När hyresgäströrelsen växte fram, främst i städer där det redan fanns fastighetsägareorganisationer, fick fastighetsägarna en

tydlig motpart.⁴⁴ Detta ledde med tiden till att fastighetsägareföreningarna även de utarbetade organisationsformer och en konfliktrepertoar. Repertoaren var i mångt och mycket en vidareutveckling av de metoder som fastighetsägarna även tidigare hade använt mot enskilda hyresgäster, så som vräkning. Vad som därför ska räknas in i begreppet ”stridsåtgärder” är därför i det här fallet inte helt lätt att definiera, men jag har valt att beskriva åtgärder som direkt syftade till att försvara sig mot krav från hyresgästföreningarna eller som riktade sig mot hyresgästföreningarnas möjligheter att ställa krav som stridsåtgärder.

I flera fall användes vräkningar som en sorts stridsåtgärd från fastighetsägarhåll. Vräkningarna var dock en relativt vanlig företeelse även utanför tvisterna mellan partsorganisationerna under tidsperioden och ökade även i antal under det tidiga 1930-talet.⁴⁵ Samtidigt fanns det uppenbara fall där vräkningarna var orsakade av konflikter med hyresgästföreningarna, så som vid konflikten i Höjden 6 i Gårda i Göteborg eller vid massvräkningarna i Olskrokenkonflikten 1936–1937.⁴⁶ I flera av de stora konflikterna hade dock hyresgästerna faktiskt sagt upp sina kontrakt som en del av hyressänkningssaktioner, men då det rörde sig om konflikter mellan partsorganisationer bör vräkningarna ändå räknas som stridsåtgärder. Vräkning som stridsåtgärd var ej heller något okänt sedan tidigare. Vid arbetsmarknadskonflikter, inte minst bland lantarbetare, förekom vräkningar fram till att detta förbjöds 1936.⁴⁷ Förbudet gällde dock inte konflikter på hyresmarknaden, där vräkningar fortfarande kunde användas.

Utöver kollektiva aktioner förekom enskilda sanktioner riktade mot hyresgästföreningsaktiva. Vid förhandlingar kunde kontroverser uppstå, särskilt i de fall då hyresgästföreningens förhandlare sökte upp fastighetsägarna i deras hem för att förhandla. Både hot om våld och våldshandlingar mot hyresgästföreningsaktiva förekom, även om det inte tycks ha skett i organiserad form. Istället verkar det ha handlat om uppretade fastighetsägare som gav utlopp för sin ilska genom att fysiskt attackera hyresgästföreningarnas representanter.⁴⁸ Det förekom även svartlistningar av hyresgästföreningsaktiva.⁴⁹ Frågan är dock i vilken mån detta skilde sig från hur fastighetsägarna allmänt behandlade misshagliga hyresgäster? Svarta listor över misshagliga hyresgäster var inget nytt fenomen, utan något som fastighetsägare tillämpat och delat med varandra sedan länge.⁵⁰ I Stockholm fanns till exempel mellan 1936 och 1938 en tidning, *Hyresgästkontroll*, där fastighetsägare kunde lista icke-betalande hyresgäster.

Blockadlapparna som sattes upp i blockerade fastigheter var en ständig källa till konflikter. Från fastighetsägarhåll försökte man vid flera tillfällen komma åt och skada

hyresgäströrelseaktivister ekonomiskt genom åtal för just uppsättande av blockadlappar. Efter en blockad i Olskroken 1930 dömdes C.J. Hedberg, ordförande för Hyresgästernas Centralförsamling, och Martin Andersson, chefredaktör för tidningen Hyresgästen, till skadestånd för skadegörelse på grund av att blockadlappar hade klistrats upp. Domen riktade sig alltså mot de som hade utlyst blockaden och delat ut blockadlapparna, trots att det inte gick att fastställa vem som hade satt upp lapparna.⁵¹ Blockadlappar var alltså inte riskfritt att sätta upp, men det var däremot inte i sig olagligt att förklara en fastighet i blockad, vilket en dom från 1933 visade, där Martin Andersson friades efter en stämningsansökan. En blockad kunde enligt domen inte ses som tvång och att påstå att en fastighetsägare hade ”oskäligt höga hyror” var ej heller att i juridisk bemärkelse räkna som ärekränkning.⁵²

Att från fastighetsägarehåll mobilisera kollektivt i konfronterande syfte var inte självklart, utan det skedde ofta i vad man såg som defensivt syfte. Man föredrog att se hyresgästerna inte som ett kollektiv utan som individer som man tecknade avtal med och var inte särskilt positivt inställda till att förhandla kollektivt. Hyreshöjningarna sågs som naturliga konsekvenser av ökade kostnader eller helt enkelt som en följd av växlande utbud och efterfrågan. Hyresgästföreningarnas agerande sågs närmast som ett kollektivt förtryck av individens rättigheter och ett utnyttjande av hyresgästerna för politiska ändamål.⁵³ Historikern Hans Wallengren har visat att Malmös Fastighetsägareförening redan under det tidiga 1900-talet, innan hyresgästföreningarnas uppdykande, skiftade från en liberal hållning till en starkt antisocialistisk sådan.⁵⁴ Liknande uttryck märks även hos fastighetsägarna i Stockholm och Göteborg, även om de var särskilt tydliga hos de senare. I göteborgstidningen *Fastighetsägaren* framställdes hyresgäströrelsen som en rörelse där ”hyresskolkare” fick inflytande.⁵⁵ I jämförelse med detta hade Stockholms Fastighetsägareförening en relativt ljus syn på sina motståndare, som man menade trots allt följde ingångna avtal.⁵⁶ I föreningens minnesskrift från 1945 framhölls att bildandet av hyresgästföreningar var ”i och för sig en mycket naturlig företeelse i vårt så högt organiserade land”. Här betonades även att hyresgästföreningens ombudsman förmått lägga band på de mer radikala medlemmarnas planer på omfattande hyresstrejker 1931.⁵⁷ Även i tidningen *Fastighetsägaren* betonades det att den göteborgska rörelsen var särskilt aggressiv på grund av kommunistisk påverkan.⁵⁸

I ett tidigt skede hade fastighetsägarna i Göteborg undvikit att förhandla med hyresgästföreningarna, men mot slutet av 1920-talet förändrades linjen. Försök gjordes att bilda en enda stark organisation som kunde föra talan mot hyresgästerna. Den organisationen,

Göteborgs Fastighetsägares Garantiförening, samlade dock inte alla fastighetsägare i staden, utan ett antal stod utanför. De fastighetsägare som var medlemmar i Garantiföreningen var enligt *Hyresgästen* framför allt ägare av landshövdingehus, där även hyresgästföreningarna var som mest aktiva.⁵⁹ I förberedelse för strid samlades gemensamma stridsfonder ihop. Dessa skulle täcka förluster för medlemmar vid konflikter och man verkar av allt att döma ha försökt krossa den göteborgska hyresgäströrelsen igenom att dra ut på striderna och vinna med överlägsna ekonomiska medel. Genom förhandlingsnämnder som skötte kontakten med motparten och även med hot om att den som gick ur Garantiföreningen förlorade sin insats ville man säkra den kollektiva förhandlingen istället för de individuella uppgörelser som ansågs gagna hyresgästerna.⁶⁰

Under 1933 genomfördes liknande organisatoriska förändringar i Stockholms Fastighetsägareförening. Organisationen gjordes om från en ”ideellt betonad sammanslutning” till en ”ekonomiskt betonad skydds- och försvarsorganisation”, förmodligen med inspiration från Göteborg. Medlemskap knöts till fastigheter, så att den enskilde personen i princip representerade sina fastigheter. Medlemmen var tvungen att ansluta samtliga ägda fastigheter till föreningen och en viktad rösträtt utifrån egendom infördes. En stödfond inrättades för bistånd till enskilda medlemmar i konflikt med fack- eller hyresgästföreningarna. Årsavgiften höjdes till 1/10 promille av taxeringsvärdet på fastigheterna och garantiförbindelser, som enbart fick användas till stödfonden, lämnades. Dessa uppgick till 1 promille av taxeringsvärdet. Samtidigt betonade fastighetsägarna i Stockholm hyresgästföreningarnas lojalitet med ingångna avtal.⁶¹ Striderna blev heller aldrig lika omfattande i Stockholm som i Göteborg.

Ett par intressanta, mer perifera, fristående organisationsförsök för att bemöta hyresgästföreningarna gjordes i Stockholm under det tidiga 1930-talet. En kortlivad organisation med namnet *Våra hyror* dök upp 1932 som ett svar på de föregående årens hyressänkningssaktioner. Genom flygblad agiterade de mot HSB och Stockholms Hyresgästförening, två organisationer som de såg som närmast synonyma. *Våra hyror* försökte förmå hyresvärdar att teckna hyresavtal där medlemskap i hyresgästförening förbjöds.⁶² Stockholms Fastighetsägareförening förhöll sig dock relativt kallsinnigt till organisationen, i alla fall av styrelseprotokollet att döma.⁶³ Man var däremot inte främmande för samarbete med andra organisationer som motarbetade arbetarrörelsen. I 1933 års ekonomiska redovisning finns ett bidrag till föreningen Arbetets Frihet med i redogörelsen för utgifter.⁶⁴ År 1935 dök det även upp en konkurrerande hyresgästförening. *Svenska Hyresgästföreningen*, som av *Folkets*

dagblad kallades för nazistisk men som förmodligen var antisocialistiskt konservativ, försökte konkurrera med de existerande hyresgästföreningarna. Organisationen gav ut en tidning i åtminstone ett nummer men verkar inte ha överlevt någon längre tid.⁶⁵

En konfliktrepertoars uppgång och fall

I mitten av 1930-talet fanns alltså etablerade och stridbara organisationer för hyresmarknadens parter. Båda sidor hade etablerat konfliktrepertoarer och ideologiska vokabulärer som legitimerade den egna sidans förehavanden och fördömde motståndarens. Konflikterna var särskilt hårda i Göteborg under perioden 1933–1937, med kulmen i den så kallade Olskrokenkonflikten 1936–1937, där massvräkningar och massuppsägningar användes i betydligt större utsträckning än tidigare.⁶⁶ Konflikten, vars utgång till större delen kan betraktas som en seger för hyresgästerna, ledde till ett par års fred på hyresmarknaden, men motsättningarna ökade återigen efter andra världskriget, särskilt i samband med de ökade bränslekostnaderna. En större konflikt var på väg under 1941 och den hyresnämnd som hade tillsatts efter 1939 års hyreslag förmådde inte nå förlikning. Istället fick regeringen, precis som fem år tidigare under Olskrokenkonflikten, tillsätta en medlingskommission. Konflikten löstes egentligen inte förrän hyresregleringslagen hade införts 1942.⁶⁷ Lagen, som innebar besittningsskydd och reglerade hyror, medförde till skillnad från arbetsmarknaden ett system av offentlig reglering snarare än att parterna fritt gjorde upp. Samtidigt stärktes hyresgästernas ställning och partsorganisationerna fick en ny viktig roll att spela som representanter i de hyresnämnder som nu fått utökade befogenheter.⁶⁸

I och med denna institutionella förändring tycktes stridsåtgärderna inte längre vara lika viktiga, men den konfliktrepertoar som anammats under mellankrigstiden behövde ändå några decennier på sig för att försvinna helt. Blockader fortsatte att regelbundet användas av Göteborgs hyresgästföreningar under 1940- och 1950-talen, även om det nu bara handlade om ett tiotal blockader per år under 1940-talet och någon enstaka per år under 1950-talet fram till 1960.⁶⁹ HCF:s stadgar behandlade utfärdandet av stridsåtgärder fram till 1965 då detta inte längre fanns med.⁷⁰ Samtidigt fanns blockaden uppenbarligen kvar i medvetandet, eftersom man samma år hotade Jonsereds fabriker med blockad över en konflikt om tjänstebostäder.⁷¹ Utanför Göteborg finns det dock enbart ett fåtal exempel på tillämpande av stridsåtgärder fram till det sena 1960-talet, då flera exempel på hyresstrejkande hyresgästkollektiv åter började dyka upp. Särskilt under det 1970-talet skedde ett antal hyresstrejker, varav den kanske mest uppmärksammade var Umeåstudenternas hyresstrejk under årsskiftet 1971–1972. Studenterna

såg sig här som en del av en äldre tradition av militant hyresgästkamp och organiserade sig i en egen organisation, Umeåstudenternas Hyreskampfront.⁷² Hyresstrejker skedde på flera andra studenthem, bland annat i Göteborg och Örebro, men det var inte alls bara en rörelse bland studenter. En större hyresstrejk utbröt 1971 i Uddevalla med 500 inblandade familjer och i Stockholm skedde hyresstrejker eller hot om blockad och hyresstrejk mellan 1969–1976 bland annat i Tensta, Sollentuna, Enskede och Salem.⁷³ Hyresstrejker förekom så sent som 1985, bland annat i Sköndal.⁷⁴ I en del av fallen var de klassiska hyresgästföreningarna inblandade men i andra fall, som i Umeå, stödde man inte aktionerna. Ofta tycks även kommunala bostadsbolag ha varit föremål för ilskan, till skillnad mot mellankrigstidens hyresstrider som nästan uteslutande riktade sig mot privata fastighetsägare.⁷⁵

Den nya vågen av hyresstrider sammanföll med den allmänna radikaliseringsvåg som inleddes under andra halvan av 1960-talet, och liksom på andra håll tog man intryck både från äldre konfliktrepertoarer och nyare sociala rörelser.⁷⁶ Ungefär samtidigt skedde även en internationell våg av hyresstrejker, bland annat i Storbritannien och USA.⁷⁷ En annan parallell process var den övergång från hyresreglering till bruksvärdessystem som kom av 1968 års hyreslagstiftning.⁷⁸ Det nya hyressystemet hade införts under stor politisk enighet och i samförstånd mellan parterna, men kritiserades av en nyare, radikal rörelse för att inte i tillräckligt hög grad gynna hyresgästerna.⁷⁹ Mobiliseringsförsöken tycks dock ha haft begränsad framgång och trots försök från bland andra KFML tycks man inte ha nått större framgångar inom den etablerade hyresgäströrelsen.⁸⁰ Samtidigt växte även en svensk ockupationsrörelse fram som utförde ett antal uppmärksammade ockupationer under 1970-talet.⁸¹ Förmodligen bidrog detta till att kamprepertoaren förändrades i riktning mot nya metoder, där ockupationen successivt ersatte hyresstrejken och blockaden som militant metod. Idag finns heller inte mycket kvar av hyresmarknadens stridsåtgärder, varken i dagens praktik eller i det historiska minnet. Medan hyresstrejken som metod ibland diskuteras är uthyrningsblockader och massuppsägningar en närmast totalt bortglömd del av den svenska bostadsmarknadens historia. I den gängse bilden av arbetarrörelsens historia saknas de nästan helt, vilket öppnar för funderingar kring vilka övriga fenomen och organisationer som förbisetts när arbetarrörelsens historia har skrivits? Detta är en fråga som förtjänar större uppmärksamhet för kommande forskning kring det långt ifrån uttömda forskningsfältet arbetarrörelsehistoria.

-
- ¹ Bengtsson, Bo, *Är Bostadskorporatism möjlig?* 2002, s. 1.
- ² Under 1935 tillhörde 38 106 av Hyresgästernas Riksförbunds 42 706 medlemmar antingen Stockholms Hyresgästförening eller Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg. Detta oräknat medlemmarna i de oberoende föreningarna omkring Stockholm. Se verksamhetsberättelser för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg, Hyresgästernas Riksförbund samt Stockholms Hyresgästförening 1935.
- ³ Brink Pinto, Andrés; Ericsson, Martin; Nyzell, Stefan, ”Contentious Politics Studies. Forskningsfältet social och politisk konfrontation på frammarsch i Skandinavien” ur *Scandia* 81:1, 2015, s. 98
- ⁴ Tilly, Charles; Tarrow, Sidney, *Contentious politics*, New York 2015 s. 14–19
- ⁵ McAdam, Doug; Tarrow, Sidney; Tilly, Charles, *Dynamics of Contention*, Cambridge 2003, s.6.
- ⁶ Tilly, Charles, *Contentious Performances*, Cambridge 2008 s. 120–121.
- ⁷ Se artikel om renhållningsstrejk i Nynäshamn i *Hus och Härd*, april 1934.
- ⁸ Se Englander, David, *Landlord and Tenant in Urban Britain*, Oxford 1983, s. 85–112 samt Lowe, Stuart, *Urban Social Movements – The City after Castells*, London 1986, s. 82–117.
- ⁹ Se Fogelson, Robert, *The Great Rent Wars*, New Haven 2013, kapitel 1 samt Zollhauser, Stefan. ”Zwischen Mietstreik und staatlicher Regulierung” ur *MieterEcho* nr. 366, mars 2014.
- ¹⁰ Harvey, David, *Rebel Cities*, London 2013, s. 120.
- ¹¹ Se exempelvis både *Dagens Nyheter* och *Svenska Dagbladet* om hyresstrejk i New York 2/1 1908, *Dagens Nyheter* om danskt hot om hyresstrejk 16/4 1908.
- ¹² *Dagens Nyheter* 10/9 1909.
- ¹³ *Dagens Nyheter* 7 januari 1911.
- ¹⁴ *Aftonbladet* 5 januari 1911.
- ¹⁵ *Dagens Nyheter* 8 januari 1911.
- ¹⁶ *Dagens Nyheter* 17 januari 1911.
- ¹⁷ *Dagens Nyheter* 14 januari 1911.
- ¹⁸ *Svenska Dagbladet* 22 mars 1917.
- ¹⁹ *Svenska Dagbladet* 25 mars 1917.
- ²⁰ *Stockholms-Tidningen* 11 mars 1914.
- ²¹ Nynäshamns Hyresgästförenings arkiv B2:1, verksamhetsberättelse för 1916, 1 februari 1917.
- ²² Wredberg, Elisabeth, *I kamp med nuet*, Stockholm 1987, s. 13.
- ²³ *Järnarbetaren* 3 juni 1911.
- ²⁴ *Social-Demokraten* 3 april 1918.
- ²⁵ Se till exempel en beskrivning av hur man ville undvika anklagelser om hyresstrejk i odaterade anteckningar benämnda ”OLSKROKENKONFLIKTEN – med dess många vräkningar – har väckt uppseende över hela landet”, Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg, F7ab:5.
- ²⁶ Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7aa:1, Se dokument från 30/1, 1931.
- ²⁷ Hildebrand, Karl, *Sveriges fastighetsägareförbund under kvartsseklet 1914–1939*, Uppsala 1940, s. 154–155
- ²⁸ Englander 1983, s. 88.
- ²⁹ Fogelson 2013, s. 77.
- ³⁰ Willis, John W, “Short History of Rent Control Laws” i *Cornell Law Review*, volym 36, nr 1, 1950, s. 62.
- ³¹ Se Clark, Samuel, *Social Origins of the Irish land wars*, Princeton 1979, kapitel 9.
- ³² Hultén, Gösta, *Kris i hyresfrågan*, Uddevalla 1973, s. 11.
- ³³ Detta enligt sammanräkning av enskilda fastigheter, i vissa fall adresser, som förekommer i artiklar samt blockadannonser i *Hyresgästen* och *Hus och Härd* och/eller i verksamhetsberättelser för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg och Stockholms Hyresgästförening.
- ³⁴ Se exempelvis *Hyresgästen* nr 7, 1928.
- ³⁵ Karlsson, Sten O, *Arbetsfamiljen och Det Nya Hemmet*, Stockholm/Stehag 1993, s. 107.
- ³⁶ Majornas hyresgästförening, *Majornas hyresgästförening 1924–1934*, Göteborg 1934, s. 23.
- ³⁷ Se exempelvis *Hyresgästen* nr. 6, 1936.
- ³⁸ Verksamhetsberättelse för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1934, s. 4.
- ³⁹ Franzén, Mats, *Den folkliga staden*, Lund 1992, s. 141.

-
- ⁴⁰ Persson, Lennart, *Syndikalismen i Sverige 1903–1922*, Stockholm 1993, s. 312–320.
- ⁴¹ *Vår Bostad* nr 7, 1931, s. 9.
- ⁴² *Vår Bostad* nr 8, 1931, s. 14.
- ⁴³ Listan, som här har skrivits med något tydligare språk, finns i Stockholms Fastighetsägareförenings arkiv, Ö1:1, handlingar från Sundbybergs Fastighetsägareförening 1906–1962.
- ⁴⁴ Wallengren, Hans, *Hyresvärlden*, Ystad 1994, s. 289–298.
- ⁴⁵ Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt ur folkhemmet. En studie av vräkningarna i Sverige under 1900-talet*, Stockholm 1990, s. 48.
- ⁴⁶ Johansson, Clarence HCF 60 år, *Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg 1922–1982*, 1982, s.52–53.
- ⁴⁷ Eriksson, Lena; Flyghed, Janne; Nilsson, Anders; Stenberg, Sten-Åke, *Vräkt – utkastad från hus och hem i Stockholm 1879–2009*, 2010, s. 14.
- ⁴⁸ Johansson, 1982, s. 155–161.
- ⁴⁹ Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7ab:5, Odaterad skrivelse, förmodligen från hösten 1936, benämnd ”Olskrokenkonflikten – med dess många vräkningar – har väckt uppseende över hela landet”, s.2
- ⁵⁰ Forsell, Håkan, *Hus och hyra*, Stockholm 2003 s. 247.
- ⁵¹ Se brev till advokat herr Ivar Glimstedt 30 januari 1931, Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F7aa:1.
- ⁵² *Hus och Härd*, oktober 1933, s. 3.
- ⁵³ Se till exempel *Fastighetsägaren*, nr.2 1935, s.1.
- ⁵⁴ Wallengren, 1994, s. 130.
- ⁵⁵ *Fastighetsägaren* nr. 1 1935, s. 14–15.
- ⁵⁶ Se till exempel styrelseberättelsen för Stockholms Fastighetsägareförening 1932, s. 10.
- ⁵⁷ Almqvist, Josef (red.) *Stockholms Fastighetsägareförening 1870–1945 – En minnesskrift*, Stockholm 1945 s. 137–138.
- ⁵⁸ *Fastighetsägaren*, nr. 1 1935, s.1.
- ⁵⁹ *Hyresgästen* nr 23 1935, s. 5. Enligt artikeln skulle Garantiföreningen ha flest medlemmar bland landshövdingehusägare då stenhusägarna – som ska ha tillhört Fastighetsägareföreningen – hade mer förmögna hyresgäster och därmed inte ansåg sig riskera lika mycket från hyresgäströrelsen. De slapp därför gärna de höga avgifterna till Garantiföreningen.
- ⁶⁰ Wallengren, Hans, *Fastighetsägarna del 2*, opublicerad uppsats 1988, s. 56.
- ⁶¹ Styrelseberättelse för Stockholms Fastighetsägareförening 1933.
- ⁶² Dokument från Våra Hyror finns i arkiv för Hyresgästernas Riksförbund F13:1, Arbetarrörelsens Arkiv i Flemingsberg.
- ⁶³ Protokoll från styrelsemöte med Stockholms Fastighetsägareförening 20 maj 1931, s. 2, Stockholms Fastighetsägares Arkiv A4:9, Stadsarkivet Stockholm.
- ⁶⁴ Styrelseberättelse för Stockholms Fastighetsägareförening 1933, specifikationer till Vinst- och förlusträkning, s. 2.
- ⁶⁵ *Folkets Dagblad* 4/4, 1935. Dokument från Svenska Hyresgästföreningen finns i arkiv för Hyresgästernas Riksförbund F13:1.
- ⁶⁶ Rolf, Hannes. ”Från kamp- till intresseorganisation – centralisering och homogenisering inom Hyresgästernas Riksförbund fram till 1942” ur *Arbetarhistoria* nr.2 [158] 2016, s. 22.
- ⁶⁷ Johansson, 1982, s. 56–57.
- ⁶⁸ Victorin, Anders, *Kollektiv Hyresrätt*, Stockholm 1980, s. 12.
- ⁶⁹ Se tidningen *Hyresgästens* blockad-annonser fram till tidningens nedläggande 1955, efter detta annonserades blockaderna i *Arbetartidningen*. Se till exempel *Arbetartidningen* 22 november 1960.
- ⁷⁰ Arkiv för Hyresgästernas Centralförsamling i Göteborg F3-1: Stadgar för HCF, 1965.
- ⁷¹ *Expressen* 13 april 1965.
- ⁷² Se *Hyreskampen, fakta och erfarenheter från Umeåstudenternas hyresstrejk våren 1970*, Umeå 1971. Även TV-dokumentären *Kamp mot höga hyror*, som sändes 10 april 1972 ger en viss insyn i händelserna.
- ⁷³ Se *Aftonbladet* 1 december 1969; *Dagens Nyheter* 8 december 1969; *Expressen* 8 januari 1970, 30 december 1971, 22 november 1976.
- ⁷⁴ *Svenska Dagbladet* 28 februari 1985.

⁷⁵ Det kommunala ägandet var naturligtvis mycket mindre under mellankrigstiden, men skiftningen mot kommunen som opponent är ändå intressant.

⁷⁶ För jämförelse, se Östberg, Kjell, *1968- när allting var i rörelse* (andra upplagan), Johanneshov 2018, s. 11.

⁷⁷ Se Gold, Roberta, *When Tenants Claimed the City*, Chicago 2014 kapitel 4 samt Lowe, 1986, s. 88–91.

⁷⁸ Bengtsson, Bo, ”Sverige – kommunal allmännytta och korporativa särintressen” ur Bengtsson, Bo (red), *Varför så olika? Nordisk Bostadspolitik i jämförande historiskt ljus*, Malmö 2013, s. 146–147.

⁷⁹ Se till exempel Umeåstudenternas tidning *Ohyra*, nr 2 1972.

⁸⁰ Ivarsson & Tengling, *Ett hem i folkhemmet*, Stockholm 1988, s. 130–131.

⁸¹ Polanska, Dominika V. ”Reclaiming Inclusive Politics: Squatting in Sweden 1968–2016” i *Trespass Journal*, volume 1 2017, s. 48–51.